

ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

Ապահովաբար ուրիշ տեղ մըն ալ պիտի չը կրնայինք գտնել նմանը այն ախուր երեւոյթին, որ մեր գրական կեանքին մէջ կը նկատուի այսօր: Փոքրաթիւ ազգի մը երկու մեծագոյն հատուածները փոխադարձաբար անծանօթ կը մնան իրարու դրականութեան: Գիտեմ, տեսակ մը մարդիկ, որոնք արտաքին պայմաններով կը բացատրեն ու կ'արդարացնեն ամեն չարիք, անմիջապէս սահմանագիծը պիտի ցուցնեն ինծի իրենց փութկոտ ցուցամատներով: Չեմ հերքեր բնաւ քաղաքական բաժանումի մեծ ազդեցութիւնը այս չարիքին վրայ, սակայն միւս կողմէ չեմ ալ ընդունիր թէ՛ երէկուան սահմանները կրնան իրարմէ այս աստիճան հեռացնել ընդհանուր աւանդութիւններով ու ընդհանուր յիշատակներով հինցած բազմադարեան ազգի մը դրացի երկու մասերը: Ես աւելի ներքին պայմաններու, մեր կամքէն ու կարողութենէն կախուած ազդակներու կը վերագրեմ այս երեւոյթը, հետեւաբար յօդուածիս մէջ ալ այս կարգի պատճառներու վրայ պիտի ծանրանամ, որպէսզի կաշիքի բլայ չարիքին հնարաւոր դարման մը ցուցնել:

* *

Որչափ ալ որ չ'ուզեմ առաջին տողէս իսկ կողմնակալութեան կասկածը հրաւիրել վրաս, չեմ վարանիր սակայն համարձակօրէն խոստովանելու, թէ իմ կարծիքովս՝ թիւրքահայերուն վրայ չէ որ կը ծանրանայ պատասխանատուութիւնը այս պարագային մէջ:

Թիւրքահայ ժողովուրդը՝ սկսած իր ամենաստորին խաւերէն մինչեւ իր ամենազարգացած դասակարգը՝ սկիզբէն ի վեր միշտ մեծ յարգանք ու համարում ունեցած է իր ուսահայ ազգակիցներուն հանդէպ: Կրնամ ըսել, կրտսեր եղբօր մը իր մեծ եղբօրը նկատմամբ տածած այն տեսակ մը միամիտ զգացումը, որով իր աւագին վրայ չափազանց մեծ դաշափար մը կ'ունենայ, զանի ամեն բանի կարող կը հաւտայ և ամեն առթիւ անոր պաշտպանութեանն ու օգնութեանը կ'ապաւինի:

Իմ նպատակէն դուրս է յամենայ հոս՝ բացատրելու համար այս զգացումին ծնունդ տուող շարժառիթները: Բաւական է միայն չնշտել՝ թէ անժխտելի իրողութիւն մըն է աս, որ ընդհանրապէս մինչեւ այսօր ալ կը շարունակուի, հակառակ յուսախաբութեան շատ մը տխուր առիթներու: Այս զգացումին մեծ զարկ տուած են անշուշտ Բաֆֆիի և Գամառ-Քաթիպայի պէս գրողներ, որոնք իրենց գրչին իբր զլեաւոր նիւթ ընտրած են թիւրքահայ ժողովուրդին կեանքն ու իղէալները: Եւ սակայն ասոնք չեն միայն, որ երախտագիտութեան ու հրացումի պաշտամունք մը ստեղծած են թիւրքահայուն սրտին մէջ: Չը կայ ուստահայ ծանօթ գրող մը կամ գործիչ մը, որ հաւասար ժողովրդականութիւն չը վայելէ մեր քով ալ, գէթ անունով: Մինչեւ թիւրք կառավարութեան՝ Սուլթան Համիդի զահակալութենէն 'ի վեր' սահմանած բացարձակ արգելքը, ուստահայ գրականութեան բոլոր արտադրութիւնները մուտք ու տարածում կը գտնէին Թիւրքիոյ ամեն հայաբնակ քաղաք: Մինչև այսօր ալ, ծայրայեղ խստութիւններու հակառակ՝ Թիւրքահայաստանի ամենախուլ անկիւններն իսկ կարելի է գտնել այդ «արգիլուած գրքեր»էն, որոնք՝ հայրենի հալածական թերափներու պէս՝ թաքստոցներու մէջ և յաճախ հողի տակ կը պահուին երկիւղած խնամքով: Այդ գրքերը, թէև շատ դժուարութեամբ՝ բայց փոխ կը տրուին միշտ վստահելի խնդրողներու և զաղտնի ու խորհրդաւոր չըջաբերութեամբ մը ձեռքէ ձեռք կ'անցնին, իղէալին կիրքը տարածելով սրտէ սիրտ: Թէև կառավարական աննկարագրելի խստութիւնները այսօր գրեթէ անկարելի ըրած են ուստահայ հրատարակութիւններու մուտքը Թիւրքիա, բայց միւս կողմէ կարծես արգիլուած պտուղի հրապոյրը տուած են անոնց: Չը նայելով որ արտասահմանէն եկած հայատառ թուղթի կտոր մը մէկու մը քովէն երբ գտնուի, բաւական է անսահման տարիներով բանտերու ու քսոտրաւայրերու դառնութիւնը ճաշակել տալու անոր, բայց և այնպէս հասարակութիւնը անդիմադրելի ախորժակ մը ունի այդ կարգի թուղթերու համար: Հերիք է որ զօրօրինակ ուստահայ թերթի մը սովորական մէկ թիւը ոնէ ճանապարհով Թիւրքահայաստանի քաղաք մը իյնայ: Ալ տեսնելու է թէ ինչպէս ձեռքէ ձեռք կը խլեն, կը կարդան ու կրկին կը կարդան, մինչև անգամ յայտարարութիւններն ալ, առանց երբեք ուշադրութիւն դարձնելու թերթի թուականին, որ երբեմն մինչև տարուան մը հնութիւն կը ցուցնէ: Այսպիսի դէպքերու յաճախ անձամբ ականատես եղած եմ և առանց չափազանցութեան երկիւղի կրնամ պնդել, որ իթէ ուստահայ հրատարակութիւնները այնչափ ազատ մուտք ունե-

նային թիւրքիա, որչափ թիւրքահայոցը Ռուսաստան ունին, անոնք շատ աւելի մեծ սպառում կը գտնէին մեր մէջ, քան բուն իսկ ռուսահայոց մէջ: Մինչև այսօր ալ թիւրքահայերը իրենց անձուկ աղատութեան ամեն կարելիութիւններէն կ'օգտուին, հաղորդ մնալու համար ռուսահայ կեանքին ու գրականութեան: Կովկասէն զրկուած ունէ թղթակցութիւն միշտ պատուոյ տեղը կը գրաւէ պոլսահայ թերթերուն մէջ և մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի: Ասկէ զատ այդ թերթերը առիթ չեն փախցնելու զղարկի արտատպումներ ընելու ռուսահայ թերթերէն, թէև առանց աղբիւրը ցուցնելու, որովհետև արգելուած է... արգելուած է ռուսահայ թերթի մը մինչև իսկ անունը տալ:

Հիմա գանք ռուսահայոց վերաբերումին:

Իրաւ է որ ռուսահայերը սկիզբէն 'ի վեր հետաքրքրուած են թիւրքահայ կեանքով, սակայն այդ հետաքրքրութիւնը խիստ միակողմանի եղած է: Թիւրքահայաստանի քաղաքական կացութիւնն է, որ իր բացարձակ հանգամանքով տարամերժօրէն զբաղեցուցած է զիրենք: Ու չը մոռնանք, որ այդ անօրինակ կացութիւնը օր մը ամբողջ աշխարհը զբաղեցնելու նախասահմանուած էր... Վիպասաններուն ու բանաստեղծներուն առջև նիւթի անսպառ հանք մը կը բանար մեր եղբերական կեանքը, իսկ գաղափարական երիտասարդութեան առջև գործունէութեան փառաւոր ասպարէզ մը: Եւ իսկապէս երեսուն տարիէ 'ի վեր գրեթէ չէ եղած ռուսահայ գրող մը, որ իր գրիչը չը փորձէր թիւրքահայ նիւթին վրայ, կամ հանրային գործիչ մը, որ իր եռանդէն աւելի կամ պակաս խոշոր բաժին մըն ալ թիւրքահայաստանին չը հանէր: Ոչ ոք կրնայ հերքել այն գերակշիռ ազդեցութիւնը, զոր թէ՛ առաջինները և թէ՛ վերջինները ունեցան թիւրքահայ ժողովուրդի բախտին վրայ: Ռուսահայոց այս հետաքրքրութիւնը սակայն երբէք մեր կեանքին ու գիրքին լուրջ ու հմուտ ծանօթութեանը առաջնորդած չէ զիրենք և ընդհակառակը շատ մը թիւրք ըմբռնումներու ու աղետաբեր սխալներու առիթ տուած է, հէնց այն պատճառով թերեւ, որ ինչպէս ըսի՝ միշտ միակողմանի եղած է: Անոնք՝ եթէ ոչ բոլորովին անգիտացած՝ գէթ չատ հարեանցի, չատ մակերեսային կերպով ճանչցած են թիւրքահայ ժողովուրդին ազգային ներքին կեանքը, կրթական ու գրական զարգացման ամբողջ ընթացքը: Իրենց հետաքրքրութիւնը այս մասին, կրնանք ըսել՝ կրաւորական եղած է միշտ. դարձեալ թիւրքահայեր են, որ ութսունական թուականներէն սկսած՝ յարաբերութեան միջնորդի դերը ստանձնած են ազգին այս երկու հատուածներուն միջև և երբ զանազան պատճառներով այդ միջնորդութիւնը

դադրած է, ռուսահայոց հետաքրքրութիւնն ալ մէկտեղ դադրած է: Ինծի այնպէս կը թուի՝ թէ ռուսահայերը սկիզբէն ՚ի վեր չեն կրցած հաւատալ, որ Թիւրքիոյ մէջ հարստահարութենէ, թալանէ, բռնաբարումէ, կոտորածէ զատ ուրիշ գործունէութիւն կարելի ըլլայ և այս ուղղութեամբ դատելով՝ ռուս և թիւրք սահմանադուրը ամեն յառաջդիմութեան վերջին սահմանը կարծած են:

Եւ սակայն այսպէս չէ իրողութիւնը:

Թիւրքահայ ժողովուրդը՝ հակառակ երկաթէ անուրի մը պէս զինք չըջախկող բարբարոս ցեղերուն և հակառակ բռնապետական կառավարութեան մը ծայրայեղօրէն կամայական ու վատթար վարչութեան, շատ մը դիւրութիւններ ալ գտած կամ ստեղծած է և կրցած իրեն համար ազգային ինքնուրոյն կեանք մը ձեւաւորել: Այդ կեանքը՝ մանաւանդ տասնիններորդ դարու կիսէն մինչեւ 1895 կարմիր թուականը՝ անդու ու անվըճատ յառաջդիմութեան պայքար մըն է, փորրաթիւ ու քաղաքականապէս դժբաղդ ժողովրդի մը բարոյական պայքարը տղիտութեան բիրտ ուժին դէմ: Ձեռք բերուած արդիւնքը թէև ոչ համապատասխան սպառուած եռանդին ու ճիգին, բայց հէնց այդ պատճառով ալ աւելի գնահատելի է, աւելի շահեկան ու գեղեցիկ, աղբանոցի մէջ բուսած ծաղիկի մը պէս: Հիմա շարենք անուններ՝ ընդհանուր պատմութեան մէջ թերևս անօրինակ՝ մեր այդ չըջանէն Պալեան, Օտեան, Ռուսինեան, Զօրայեան, Հէքիմեան, Միսաքեան, Պէշիքթաշլեան, Դուրեան, Շիշմանեան, Ստեփան Ոսկան, Մամուրեան, Գարազաշեան, Խրիմեան, Վարժապետեան, Նար-պէյ, Սրուանձտեան, Յ. Սվաճեան, Թէրզեան, Պարոնեան, Սրբուհի Տիւսար, Տէմիրճիպաշեան, Զիլինկիրեան, Տէվկանց, Շահնազար, Արիիար, Հրանտ, Սիպիլ, Զօհրապ և այլն: Ասոնց մեծամասնութեան անունն իսկ անձանօթ է ռուսահայերուն և շատ քիչերուն գործը ծանօթ: Իսկ այդ չըջանէն ետքը ալ գրեթէ անձանօթ աշխարհ մըն է իրենց համար մեր գրականութիւնը: Պարոնեանէն առդին թերևս ոչ մէկ թիւրքահայ գրագէտի անուն կը յիշեն: Իմ կարծիքովս այս անտեսութեան առիթ տուող պատճառները երեք կարգի պիտի բաժնեմ, քննութիւնս դիւրացնելու համար: 1. Ռուսահայ հասարակութեան և մանաւանդ մտաւորական դասակարգին մէջ տիրող անտարբերութիւնը, ընդհանրապէս դէպի մայրենի լեզուն ու գրականութիւնը: 2. Տեսակ մը արհամարհանք մասնաւորապէս դէպի թիւրքահայ գրականութիւնը: 3. Լեզուի դժուարութիւն:

1. Անտարբերութիւն: — Երկար խուզարկութիւններու պէտք չը կայ բնաւ, անտարբերութեան երեոյթը հաստատող

փաստեր գտնելու համար։ Ռուսահայ արդի բոլոր խմբագիրներն ու զրագէտները սրտակէզ պիտի վազեն ինծի վկայելու։ Ռուսական կայսրութեան մէջ $1\frac{1}{2}$ միլիօն հայեր կ'ապրին, մեծամասնութիւնը հայրենի հողին վրայ համախումբ։ Կովկասի քաղաքակիրթ և էն հարուստ տարրն են ասոնք և սակայն ինչ կը տեսնենք։ Չեն կրնար պահպանել իրենց լեզուով ընդամենը երկու օրաթերթ և քանի մը հանգէս, որոնց տարաբաղդ հրատարակիչները ամէն տարուան վերջը իբր Կաղանգի նուէր դէֆիցիտի սրտածմլիկ ողբերգութիւն մը կը յօրինեն իրենց ընթերցողներուն համար։ Մինչդեռ թիւրքահայ ժողովուրդը՝ իր կրած զգեստիչ հարուածէն յետոյ իսկ՝ թերթերուն թիւը աճեցնելու վրայ է և վեց մեծ օրաթերթ ու շատ մը հանգէտներ ունի այսօր։ Պատճառը։ Որովհետեւ ընթերցանութիւնը երթալով կենսական պահանջ մը կը դառնայ մեր մէջ, մեր դպրոցներէն հետըզհետէ նոր սերունդներ կեանքի ասպարէզը կը թևակոխեն, որոնք եթէ գիտական մեծ պաշար չ'ունին, բայց գոնէ մայրենի լեզուի ծանօթութիւն և ազգային կեանքի հետաքրքրութիւն կը բերեն հետերնին։ Գիտեմ, հոս պիտի առարկեն ինծի, թէ Ռուսաստանի մէջ մրցում կայ, շատ աւելի լաւ խմբագրուած և բազմաբովանդակ ուսու մամուլին մրցումը։ Այս առարկութիւնը շատ եմ լսած և սակայն մինչև օրս չեմ կրցած ըմբռնել։ Մեր մէջ ալ օրէ օր կը ստուարանայ թիւը այն երիտասարդներուն, որոնք եւրոպական ոեւէ լեզու գիտեն, գլխաւորաբար ֆրանսերէն կամ անգլիերէն՝ յաճախ երկուքն ալ՝ և իրենց ինքնազարգացումը այդ լեզուներու օժանդակութեամբ կը շարունակեն։ Բայց այսպիսիները շատ հեռու են անտես ընելէ ազգային զրականութիւնն ու մամուլը, ընդհակառակը ամենահետաքրքիր հետևողներն են, որովհետեւ իրենց համար անդիմադրելի պահանջ մըն է ազգային կեանքի հետաքրքրութիւնը, իսկ օտար հրատարակութիւններ մերիններուն վրայ ինչ առաւելութիւն ալ ունենան, միշտ սա պակասութիւնը ունին որ օտար են ու մեր կեանքը չեն շօշափեր։ Ահա իմ կարծիքովս այս հետաքրքրութեան բացակայութիւնն է միակ պատճառը ուսահայ պարբերական մամուլին ու զրականութեան ներկայ անքաջալեր, տխուր, ամօթալի վիճակին։ Կովկաս չեմ եղած, որ տեղին վրայ ուսումնասիրուած փաստերով խօսիմ, բայց հոս Եւրոպայի մէջ իսկ բաւականաչափ առիթներ ունեցած եմ այս իրողութիւնը հաստատելու։ Գոհութիւն Աստուծոյ, հոս ուսահայ ուսանողութեան մէջ ալ չեն պակասիր գիտելու նմուշներ։ Շատեր տեսած եմ—և ասոնք ջախջախիչ մեծամասնութիւն կը կազմեն—որոնք հայոց զրականութեան այնչափ միայն ծանօթ են, որչափ թերեւ

չինացի մը։ Այս երանելիները օր մը օրանց փորձութիւնը չեն ունենար հայերէն գիրք մը կամ թերթ մը ձեռք առնելու ինքնաբերաբար և սակայն կը վերաւորուին անտարբերութեան ունէ ակնարկութենէ, բարձրաձայն առարկելով ու բողոքելով թէ՝ «հայերէն կարդալու բան չը կայ»։ Դեռ քանի մը ամիս առաջ էր որ հանդիպեցայ այս դասակարգին մէկ տիպար ներկայացուցչին։ Պարոնը, որ կիսամեակէ մը իր ուսումը կ'աւարտէ և արդէն հասարակական մեծագործութիւններու վիթխարի ծրագիրներ կ'որոճայ՝ հետեւեալ ապշեցուցիչ կարծիքը կը յայտնէր հայ գրականութեան մասին. «Շուտով ուսումս կ'աւարտեմ և իբր բժիշկ կ'ըլլամ Կովկասեան քաղաք մը հաստատուելու։ Գիտէք որ եւրոպական բժիշկները սովորութիւն ունին իրենց նախասննակին մէջ, սեղանի մը վրայ՝ գրքեր դնել, սպասող հիւանդներու ժամանցին համար։ Ես՝ իհարկէ իբրեւ հայ և ազգասէր բժիշկ՝ (հոս ժպիտ մը) պիտի ուզէի անպատճառ քանի մը հայերէն գրքեր ալ ունենալ սեղանիս վրայ, հայ յաճախորդներու համար։ Հիմա՝ ինչոքեմ հայերէն՝ չառ չէ՝ մի երեք գրքի անուն տուէք ինձ»։ Եւ երեք մատները սպառնական թափով մը աչքերուս առջև ճօճելով՝ բարձրագոյն կը կրկնէր. «մի երեք գիրք»...

Կերդնում որ այս աստիճան ժպիտի թեթեամտութիւն ոչ մէկ հոսոսի քով պիտի կրնաք գտնել։

Ընդունիրք պահ մը թէ իսկապէս «հայերէն կարդալու բան չը կայ», բայց այս մաշած յանկերգին թուեալները վերջապէս հաճէին ցուցնել մեզի, թէ ո՞վ պիտի գրէ այդ կարդալու բանը, երբ անոնք, որոնցմէ ազ կը սպասուէր՝ աչքերնուն լոյսը կը ինայն իրենց մայրենի լեզուն սորվելու համար. երբ բարձրագոյն կրթութեան մեր սիգապանծ պատկաւորները՝ համալսարանի դռնէն դուրս խոյանալնուն պէս խելայեղ ու չնչասպառ կը վազեն դէպի Բաքու, դէպի այդ Նոր-Կովքիսը, ուր առասպելական ոսկեգեղմին տեղ իրական ոսկիհեղուկը գտնուած է...

Հիմա վերադառնալով մեր բուն նիւթին, ծիծաղելի պահանջկոտութիւն մը չը պիտի ըլլար սպասել այս նոր Արգօնաւորդներէն կամ արգօնաւորդուներէն, որոնք իրենց քթին տակ լոյս տեսնող հայ հրատարակութիւնները հարկանցի ակնարկի մը իսկ չեն արժանացներ՝ որ «մի ինչ որ» թիւքը հայ գրականութեամբ հեռաբրբրուելու ելնէին։

Անցնենք երկրորդ պատճառին։

Արհամարհանք մասնաւորապէս դէպի թիւքը հայ գրականութիւնը։—Հոս ուղղակի ոռոսահայ հրապարակագիրներու օձիքէն պիտի բռնեմ։ Թիւքը հայոց վերաբերումին մասին խօսելով ըսի, որ անոնք չառ մեծ յարգանք ու վարէն վեր դիտո-

ղի համարումը ունին ռուսահայոց նկատմամբ: Կեանքի փորձառութեամբ գիտենք, որ անհատական յարաբերութեանց մէջ երկու կողմերն ալ զգացումի միևնոյն ձևը չեն կրնար տաճել իրարու վերաբերմամբ. երբ մէկինը վարէն վեր ուղղութիւնը ունենայ, միւսինն ալ բնականօրէն վերէն վար պիտի իջնայ: Ժիշդ նոյնը նաև հասարակութիւններու յարաբերութեանց մէջ: Հետեաբար եթէ ռուսահայերը թիւրքահայոց կրտսեր եղբօր միամիտ փարումին մեծ եղբօր գորովագութ ու հոգածու վարմունքով պատասխանէին, ո՛չ անհասկանալի և ոչ ալ վիրաւորական պիտի ըլլար մեզի համար: Ռուսահայերը՝ քաղաքական դէպքերու բերումով՝ կանուխէն զարգանալու, տնտեսապէս և բարոյապէս բարգաւաճելու նպաստաւոր պայմաններու մէջ ինկան և պէտք էր որ առաւելութիւններ ունենային մեր վրայ: Սակայն զրգազարար աս չէ եղած իրենց փոխադարձ վարմունքը մեզի հետ: Անոնք տեսակ մը գոռոզ արհամարհանքով վերաբերած են մեզի ու այդ արհամարհանքին պատմութիւնը նոր չէ: Մեզմէ բաժնուելով կանոնաւոր յառաջդիմութիւն մը երաշխաւորող դիւրութիւններ գտնելէ և իրենց համբաւած «կուլտուրայի» ճամբուն մէջ իյնալէ յետոյ, սկսած են մեզ նկատել իբր թեթևասօլիկներ, սկզբունքի ու համոզումի համար կաց ու կայարան չունեցող յեղեղուկ արարածներ. մինչև որ դերագոյն պէտքը իրենց բերնին մէջ հոսհոս մակդիրը ստեղծած է, վերոյիշեալ բոլոր աննպաստ ածականներուն ամբողջ իմաստը այս միակ պատկերաւոր անուանակոչութեան մէջ խտացնելով: Այս գործին մէջ աշխատանքի մեծագոյն բաժինը անտարակոյս իրենց մտաւորական վարիչներն են ունեցած: Անկարելի է երեւակայել ռուսահայ խմբագիր մը, որ թիւրքահայոց մասին ոնէ տեսութեան մը առթիւ ինքզինք զրկէր իր կապարէ ծանր և անտաշ տողերուն մէջ այդ հեշտալուր հոսհոս-ը հնչեցնելու երանութեանէն: Եւ ահա դատողութեան այս ուղղութեամբ դիտուած ու քննուած են մեր բոլոր գործերը: Տաճկահայոց Սահմանադրութիւնը—մի ծիծաղաշարժ կօմեղիա. հոսհոսներ: Տաճկահայոց զպրոցները—Տէր-Թողիկեան գոմեր. հոսհոսներ: Տաճկահայոց գրականութիւնը—ճիշդ իրենց մտքին հայելին. Վոսիփորի ափեր, կոյսի աչքեր, զարնան սիւքեր, վարդ, մեխակ, մանուշակ, լուսնակ. հոսհոսներ: Հոսհոսի այս տեղատարափէն ու ընդհանուր արհամարհանքէն զերծ մնացած են սակաւաթիւ թիւրքահայեր միայն, որոնց անունը համազգային երախտագիտութիւնը նուիրագործած է: Սպասելի էր որ գէթ այս կարգի գրողներու գործերը տարածուած ըլլային Կովկասի մէջ, սակայն իմ հաւաքածս փաստերը բոլորովին հակառակը կ'ապացուցանեն: Օրինակի

համար Պէշիկթաշեանի պէս նուրբ արուեստագէտի մը մէկհատիկ հատորը, որ Թիւրքիոյ մէջ սպառած ու արգելուած է՝ նոր տպագրութեան չէ արժանացած Կովկասի մէջ և ուսանայ ուսանողներ կը ճանչնամ, որոնք ուսու Վեպելովսկիի մը չնորհիւ իմացած են իր անունը... ու մինչև այսօր ալ միմիայն անունը գիտեն։ Ալիշանի ոչ թէ միայն գիտական, այլ և բանաստեղծական գործերը նեղ չըջանի մը մէջ սահմանափակ կը մնան։ Աւելի մեծ ժողովրդականութիւն մը չէ՝ որ կը վայելէ Դուբեան։ Միակ ժողովրդականացած Թիւրքահայ գրողը ուսանայոց մէջ Պարոնեանն է և այս բացառիկ չնորհին պատճառն ալ դժուար չէ հասկնալ, Պարոնեան կը խնդացնէ... Իսկ Պարոնեանէն ասդին Թիւրքահայ գրողներու անուններ տուէք ուսանայու մը. Հրանդ, Ջօհրապ, Կամսարական, Թլքատենցի, Գեղամ, Տողրամաճեան, Չարդարեան և այլն։ Ան հայրական ժպիտով մը պիտի պատասխանէ ձեզի. «Մնչացո՛ւ են դրանք, որ մի բան լինէին, դո՛ւք անունները կ'իմանայինք էլի»։ Բայց ո՛ւրիշ պիտի իմանայիք, երբ խեղճերը միջոց չ'ունին ձեր թերթերուն մէջ գրելու, իսկ ձեր հրապարակագիրներն ու գրադէտներն իսկ շատ հաւանական է որ ձեզի պէս առաջին անգամն ըլլալով՝ կը լսեն այս անունները։ Անշուշտ նորութիւն մը պիտի ըլլայ ուսանայոց համար, երբ յայտնեմ թէ իրենց վատահամբաւած պոլսական գրականութեան դէմադէմ մեր մէջ արդէն գրական նոր ուղղութիւն մը սկսած է ծրագրուիլ, Գաւստական նորածին գրականութիւն մը, որ հարազատ Թիւրքահայ գրականութեան իր իրաւունքը կը պահանջէ Պոլիսէն։ Այս նոր ուղղութեան յառաջամարտ ախոյեանները քանի մը տարի առաջ համարձակ բանակուիւ մը սկսան Պոլսոյ գրական ներկայացուցիչներուն դէմ։ Այդ բանակուիւը՝ որչափ կը յիշեմ՝ ոչ մէկ արձագանդ գտաւ ուսանայ մամուլին մէջ*), ուստի կարծէ որ հոս համառօտակի ծանօթացնեմ իրենց իրաւապահանջումները։

Ասոնք կը պնդեն թէ մինչև հիմա մայրաքաղաքին մէջ մշակուած գրականութիւնը չունի ունի իրաւունք թիւրքահայ գրականութիւն կոչուելու, քանի որ Պոլիսը իբր միջավայր դուրի է ճշմարտապէս հայ գրականութիւն մը ստեղծելու կամ վարելու ամէն յարմարութենէ։ Պոլսոյ հայ հասարակութիւնը կորսնցուցած է իր ցեղական յատկութիւններէն այն ամեն տարրերը, որոնք հայրենիքին և անոր բնակչութեան համայնական ամբողջութեանը մէջ միայն կրնան պահպանուիլ։ Ահա այս

*) Այդ բանակուի մասին տես «Մուրճ» 1901, № 8, էրես 250—255։

է պատճառը, որ պոլսական գրականութիւնը ընդունակ եղած չէ և չի կրնար ըլլալ պատկերացնելու մեր ցեղին ամբողջ էութիւնը, իր ազգագրական, բնախօսական և հոգեբանական ամէն մանրամասնութիւններովը: Այդ գրականութիւնը մինչև իսկ իբր միջավայրի արտագրութիւն խորթ է մեծ մասամբ, որովհետև շատ քիչ եղած է պոլսեցի այն գրողներու թիւը, որոնք՝ ինչպէս օրինակ Պարոնեանը՝ իրենց շուրջը դիտելու կարողութիւնը ունեցած ըլլան: Ընթարտապէս հայ գրականութիւնը, որ կարենայ մեր տարրորոշութիւնը երաշխաւորելով մարդկային ընդհանուր գրականութեան մէջ առանձնացատուի տեղ մը ապահովել մեզի՝ հայրենիքին մէջ, հայ ցեղին դարաւոր արմատին վրայ միայն կրնայ աճիլ: Մինչև իսկ Պոլսոյ բարբառը, որ զրուելով, մաքրուելով, կանոնաւորուելով թիւրքահայ ընդհանուր գրական լեզուի նուիրագործումին բարձրացած է՝ իր կատարելագործումին հասնելու համար անհրաժեշտ պէտք ունի գաւառաբարբառներու բառամթերքին ու ոճին, «որոնք իբրև հայ լեզուին հարազատ այլ անտեսուած սեփականութիւնը, պիտի դան արդի աշխարհաբարին մէջ գրաւելու իրենց համար բաց մնացած տեղերը, այնքան գեղեցկապէս ու օգտակարապէս հերքելով օտար լեզուներու բառարանին ու ոճին խաթարող ու այլափոխող արշաւանքը»: Միևնոյն ատեն այս ընդհանուր սկզբունքէն դուրս՝ անոնք չեն հերքեր պոլսական գրականութեան արժէքը, ոչ իբր ամբողջութիւն այլ իբր մաս ամբողջութեան: Դանի որ մայրաքաղաքը մեր ամբողջութենէն կտոր մըն է, հետևաբար իր կեանքն ու զայն արտացոլացնող գրականութիւնը իրենց սահմանին մէջ միշտ շահեկան պիտի մնան մեզի համար: Դժբաղդաբար գաւառացի գրողներուն միջոցներ կը պակսին, Պոլսոյ դէմ իրենց այս օգտակար պայքարը գործնականապէս ալ մղելու: Ասոր համար անհրաժեշտ էր որ գաւառն ալ իր մամուլը ունենար, որպէսզի կարողանար պոլսականին դիմաց գաւառական բնատոհմիկ գրականութիւն մը կանգնելով, մեր գրականութեան ծանրութեան կեդրոնը Պոլիսէն խախտել և մայրաքաղաքին խորթ ազդեցութիւնը չեզոքացնել: Մինչդեռ այսօր՝ Պոլիսէն ու Իզմիրէն դուրս՝ հայ մամուլի հաստատում կարելի չէ թիւրքիոյ մէջ և միմիայն այս արգելքին չնորհիւ է, որ Պոլիսը դեռ կը շարունակէ իր մտաւորական կեդրոնի դերը, առանց ուրիշ ունէ գերազանցութիւն ունենալու գաւառներու վրայ, ուր շատ աւելի լուրջ նկարագրով և գրական ամուր ձերքերով օժտուած երիտասարդութիւն մը կայ: Հետևաբար այս խեղճերը առայժմ ուրիշ բան չեն կրնար ընել, բայց եթէ տեսական պայքարներով Պոլսոյ հեղինակութեան հաւատքը քան-

դել և նախնական ատաղձները պատրաստել վաղուան գրականութեան չէնքին: Աստուծոյ շատերը Պոլսոյ թերթերուն մէջ ցիրուցան իրենց ցանցառ բայց շատ արժէքաւոր արտադրութիւններով իրենց ջատագոված գրականութեան կենսունակութեան ապացոյցները և հրապուրիչ նախաձաշակը տուած են արդէն: Այսպէս՝ Սարգիսի թերթերէն՝ բազմաթիւ ուսուցիչ մը, մեր նոր ընդհանուր գրականութեան էն ինքնատիպ գրողը և էն մեծ տաղանդը թերևս, աւելի քան 15 տարիէ ի վեր Պոլսոյ և իզմիրի պարբերականներուն մէջ՝ ինչպէս հայրենի սարերէն քաղուած ծաղիկներ՝ կը ցանցնէ հրգօր, նկարագեղ ոճով ու նուրբ իմաստով գրուած էջեր: Թըլկատիցին Իզմիրի Արեւելեան Մամուլին այս տարուան առաջին թիւերուն մէջ հրատարակեց Էնդի-Դէմէն (այսինքն Անդի աշխարհէն) անունով թատերախաղ մը, զոր Պոլիս Դանտէի Դոնիքին կամ Քալարանին հետ համեմատելու (?) ելան, և որուն վրայ ուստահայ մամուլը ուշադրութիւն իսկ չը դարձուց: Ասիկէ զատ թըլկատիցին պատրաստ ունի գաւառի կեանքէն՝ վէպ և թատերգութիւն՝ քանի մը հատորներ, որոնք փոշիներու տակ՝ մեկնասի մը կը սպասեն լոյս տեսնելու համար: Իր երիտասարդ աշակերտը Ռուբէն Զարգարեան, ժողովրդական հէքեաթներ գրական ձևի վերածեց, Վալմիկին յիշեցնող արձակով մը: Գեղամ (Ուխտաւոր), Տարօնոյ կեանքէն գրուածներ կը դժէ արձակագիր աշուղի միամիտ ու մեղանոյշ չեչտով մը: Գալուստ Անդրէասեան՝ դարձեալ Մուշէն՝ ժողովրդական կեանքի լուրջ ուսումնասիրութիւններ տուաւ: Յովհաննէս Գազանձեան՝ Թօքաթէն՝ գաւառաբարբառներու լեզուաբանական ուսումնասիրութեանը կը հետամտի և գաւառական գրականութեան գլխաւոր փաստաբաններէն է: Եւ գեո ուրիշներ՝ Տօղրամաճեան, Որբերեան, Յարութիւնեան և այլն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր գաւառէն համով ու հոտով նմուշ մը բերած է վաղուան գրականութեան:

Արդ՝ յաւալի ըլլալէ առաջ զարմանալի է, որ այս նոր շարժումը մինչև հիմա ոչ մէկ արձագանգ գտած է ուստահայ մամուլին մէջ, քանի որ ուստահայ հրապարակագիրները սկիզբէն ի վեր աչքէ չեն փախցներ սկէ վկայութիւն, որ կրնայ պոլսական գրականութեան դէմ իրենց տեղի-անտեղի քննադատութիւններուն ուժ տալ: Իրենց այս տարօրինակ լուրթիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցներ, բայց եթէ ենթադրել որ խնդրէն բոլորովին լուր չ'ունին: Ինչպէս կ'երևի, թիւրքահայ թերթերը ձեռք կ'առնեն միմիայն ազգային լուրեր քաղելու համար, իսկ գրական յօդուածներուն վրայ ակնարկ մը իսկ չեն

նեակեր, այն կանխակալ համոզումով՝ թէ բոլորն ալ դատարկ բաներ են: Ռուսահայ մամուլը ունենալով հանդերձ ամեն դիւրութիւն իր ընթերցողները թիւրքահայ գրականութեան տեղեակ պահելու, մինչև այսօր ոչ մէկ ջանք կը ցուցնէ այս ուղղութեամբ, ընդհակառակը՝ չի փախցներ ոնէ առիթ հինցած նախապաշարումները ամրապնդելու: Մէկը, որ միմիայն ռուսահայ մամուլին միջոցով կը ճանչնայ թիւրքահայ մտաւոր կեանքը, պիտի կարծէ անշուշտ՝ թէ արդէն երկար տարիներէ ի վեր հրապարակին վրայ յաւիտենական հոսանքներէն, դատարկ ֆրագներ թխտներէն զատ մարդ չը կայ: Չենք յաւակնիր պնդելու թէ այսօր բառին բուն նշանակութեամբ գրականութիւն մը կը զարգանայ մեր մէջ: Վերջին աղէտները՝ շատ մը ուրիշ բաներու հետ՝ անոր ալ ծանր հարուած մը տուին իր ամէնէն յուսատու ջրջանին մէջ, բայց վերջապէս կը շարունակուի գրականութիւն մը, որ պարբերականներուն մէջ սեղմուած է: Համեմատութիւն մը մինչև իսկ կրնայ պատուաբեր ըլլայ թիւրքահայոց: Որեւիհետև մինչդեռ ռուսահայոց մէջ գրական կայունութեան գլխաւոր պատճառը անտարբերութիւնն է և աշխատողներու պակասը, թիւրքահայոց մէջ ազոր միակ պատճառը քաղաքական դժոխային կացութիւնն է: Մենք այս պահուս մեր մէջ պատրաստ ունինք շատ մը կարող գրագէտներ, որոնք պիտի կրնան գրական փայլուն շրջան մը բանալ, անմիջապէս երբ թիւրքիոյ ներկայ վիճակը բարեփոխուի:

Սակայն դժբախտաբար հոս կանգ չի առնել ռուսահայ մամուլին ձախող ազդեցութիւնը, ընդհակառակն աւելի տխուր դեր մը կը խաղայ վերև առաջ բերուած երրորդ պատճառին մէջ, զոր հիմա պիտի պարզեմ:

3. Լեզուի դժուարութիւն: Ահա մեզ իրարմէ բաժնող մեծ խրամ մըն ալ, որ երթալով անանցանելի դառնալու վտանգը կըսպառնայ, չնորհիւ մեր լեզուի մասին ռուսահայոց մէջ արմատացած սխալ ըմբռնումին:

Թիւրքահայոց համար գոյութիւն չ'ունի այս դժուարութիւնը, որովհետև անոնք ազգային վարժարաններու մէջ կըրթուելով հիմնապէս կը սորվին իրենց մայրենի լեզուն: Ով որ լեզու մը լաւ գիտէ, մեծ դժուարութիւն չի կրել անոր զանազան գրաբարբառները հասկնալու: Մինչդեռ ռուսահայ զարգացած դասակարգին մեծամասնութիւնը օտար վարժարաններու մէջ առած է իր ուսումը և հայերէնը սորված է առօրեայ խօսակցութեամբ ու պատահական ցանցառ ընթերցումներով: Ակնհերձ է որ անոնք այս պայմաններու մէջ չեն կրնար հայերէն գիտնալ և սակայն սպասելի էր որ անպատ-

ձառ գիտնային գէթ բան մը—իրենց հայերէն չը գիտնալը։ Ու ապշեցուցիչ, ընդզիջիչ երևոյթը հոն է, որ այս գիտակցութիւնը կը պակսի իրենց։ Մարդիկը կը կարծեն՝ թէ արդէն իրենց գիտցած հայերէնովը իրաւունք ունին հասկնալու ամեն բան, իսկ երբ չը հասկնան, ուրեմն զրուածքը հայերէն չէ, «թխած խօսք» է ամէն բառ, որ իրենց ողորմելիօրէն աղքատ բառամթերքէն դուրս է մնացած։ Քանիներու ետ ինքս անձամբ տուած եմ կարգալու Ալիշանի, Պէշիքթաշեանի, Դուրեանի գործերը, զորս աչքիս առջև քիչ մը թերթիկէ յետոյ փակած մէկդի դրած են, առարկելով թէ «լեզուն շատ է ծանր»։ Արդ, քանի լեզուի այս դժուարութիւնը կայ, ինչպէս կուզէք որ ուսանայ երիտասարդութիւնը հետաքրքրութիւն ցոյց տայ թիւրքահայ և ընդհանրապէս հայ գրականութեան համար։ Գրական ունէ գործ մը միայն այն ժամանակ համ ու հրապոյր կ'ունենայ, երբ ընթերցողը չի դժուարանար լեզուն հասկնալու։ Իսկ երբ լեզուին մէջ այն աստիճան համբալ ըլլայ, որ կըմկրմալով կարդայ և առօրեայ գործածութիւնէն դուրս ամէն բառի առջև զէմքի զարմացական ծամածուծութեամբ մը կանգ առնէ, շատ բնական է, որ շուտով ձանձրանայ ու մէկդի նեաէ զրուածքը։ Եւ սակայն լեզուի այս արգելքը պիտի կրնայ վերանալ այն ուղղութեամբ, որուն կը հետևեն Կովկասի մէջ։

Կը յիշեմ քանի մը տարի առաջ արևելեան և արևմտեան գրական բարբառներու հին վիճաբանութեան արծարծումին առթիւ «Մշակի» աշխատակիցներէն մէկը ուսանայ գրական բարբառին կենդանութեան ու բնականութեան իբր ապացոյց հետեւեալ փաստը կը բերէր։ Մեր երիտասարդներէն շատեր, կ'ըսէր յօգուածագիրը, օտար վարժարաններու մէջ կըթուելով, առիթ չեն ունենար իրենց մայրենի լեզուն սորվելու։ Սակայն վարժարանէ ելնելէ յետոյ թերթ կարդալով կարճ ժամանակի մէջ այնչափ հայերէն կը սորվին, որ կը յաջողին յօգուածներ գրել հայ թերթերուն։

Ի՞նչպէս կը գտնէք այս փաստը, ուրախալի, թէ ցաւալի։ Եթէ ուրախալի, ուրեմն անկենդան, անբնական, թխած լեզուներ պէտք է համարել օրինակի համար Ֆրանսերէնը և գերմաներէնը... մանաւանդ գերմաներէնը։ Քանի որ հայ և օտարազգի ուսանողներ Ֆրանսայի կամ Գերմանիոյ մէջ տարիներով ուսանելէ և իրենց ուսման ընթացքը աւարտելէ յետոյ իսկ այդ լեզուներէն մէկով յօգուած մը շարագրելու կարողութիւնը չեն ունենար մեծ մասամբ։ Աւելին կայ։ Ռուսական միջնակարգ վարժարաններէ չըջանաւարտ հայ երիտասարդներէն շատեր, իրենց իսկ խոստովանութեամբը՝ համարձակութիւն չեն զգար

ռուսերէն յօդուած մը գրելու: Ահա թէ ուր է վէրքին արմատը: Ռուսահայերու մեծամասնութիւնը իսկապէս «Մշակի» յօդուածագրին զմայլած ձեռքը կը սորվին հայերէնը և օրին մէկն ալ գրող զառնալով՝ իրենց լեզուական տգիտութիւնը օրէնքի կարգ կ'անցընեն: Ու մայրենի լեզուն սորվելու այս տխուր միեռողին հետեանքը կ'ըլլայ այն ունիթոսական ողորմելի աշխարհաբարը, որով այսօր ռուսահայ գրողներու մեծամասնութիւնը կը գրէ և ուր միայն բառերը հայերէն են և ան ալ, աւանդ, գէթ ոչ բոլոր բառերը: Չարիքին հետեանքը այսչափ մեծ չ'ըլլար թերևս, եթէ այս կարգի հայագէտներուն հասկըցնէին, թէ ռուսահայ ունիթերի լեզուն դեռ շատ հեռու է ամբողջ հայ լեզուն ըլլալէ և թէ պարզապէս յանդգնութիւն է յաւակնիլ, որ այդ պաշարով իրաւունք ունենան հայերէն ամէն գրուածը հասկնալու, իսկ ինչ որ չը հասկնան, իբրև ծանր, հինցած, թխած՝ մէկդի նետելու: «Մշակի» աշխատակիցին յիշած տեսակէն յօդուածագիր մը կը պնդէր ինծի, թէ հայերէնը աղքատ լեզու է: Պատճառ: Որովհետև ինք՝ կամ իրեն չափ հայագէտ ուրիշ մէկը՝ չէին կըրցած Տուրգենևիվէն բան մը պէտք հղածին պէս թարգմանել: Բաւական ճիգ թափեցի, բայց վերջ ի վերջոյ կարծեմ չը կրցայ համոզել այդ ինտելլիգէնտ-ը, թէ ադ ոչ թէ հայերէնի աղքատութեան, այլ իր հայերէն չը գիտնալուն հետեանքն է: Թէ մեր նոր աշխարհաբարը կրցած է օրինակի համար Հիւգօի Թշուառներուն պէս գլուխ-գործոցի մը բոլոր նրբերանգները արտայայտել և եթէ կան բաներ, որոնք իսկապէս չեն թարգմանուիր՝ այսինքն թարգմանութեան մէջ բնագրին համեմատ ու հոտը կը կորսնցընեն՝ ազոնք լեզուի մը առանձնայատուկ դարձուածներ ու նրբութիւններ են, որոնցմէ հայերէնն ալ շատ ունի և զորս նոյնպէս կարելի չէ թարգմանել, մինչև անգամ աշխարհի ամենէն հարուստ լեզուին:

Սակայն մեղադրելի չեն բնաւ այս խեղճերը, երբ ռուսահայ գրականութեան վարիչներն են, որ լեզուի հարցին մէջ բռնած իրենց սխալ բնթացքով այս կարգի թիւր ըմբռնումներու առիթ կուտան: Հաստատ գիտեմ, որ անոնք յօդուածս կարդացած ատենին, իրենց հին խրատը պիտի կրկնեն ինծի.

— Պարզ գրեցէք, պարզ, որպէսզի հասկանան ձեր գրուածքները և գէն չը չալտեն:

Պարզութիւնը՝ ինչպէս ամէն բանի՝ այնպէս էլ գրականութեան մէջ յանձնարարելի յատկութիւն մըն է և սակայն սոսկալի բան է լեզուի այն պարզութիւնը՝ կամ աւելի ճիշդ՝ բառով մերկութիւնը, զոր ռուսահայերը կը դաւանին: Ապացոյց: — Այն լեզուն, որով այդ պարզասէրները կը գրեն: Եղան սայլի

պէս դանդաղ ու ճռնչուն ոճ մը, ծանր ու միօրինակ համաձայնութիւն մը, նախադասութիւններու նախնական, անտաշ, անշընորհք շինուածք մը, արտայայտութեան անարուեստ, թափթրփած ու գրեթէ երկխայական ձև մը և վերջապէս այն ամբողջ արգահատելի հայերէնը, որուն արհեստական դադանիքին թափանցելու համար, մարդ պէտք չէ հայերէն սորված ըլլայ: Ասոնք իրենց դիտցած ու չը դիտցած բոլոր լեզուներէն՝ թիւրքերէնէն սկսած մինչև գերմաներէնը՝ անխտիր փոխառութիւններ ըրած են ու դեռ կը շարունակեն ընել առանց ուէ խզահարութեան: Կ'իմանամ թէ արդէն ռուսահայեր սկսած են երթալ դէպի Մանչուրիա, աչքերնիս լոյս, ուրեմն հեռու չէ այն գեղեցիկ օրը, երբ չինական չայահարուստ բառերու ջրեր մըն ալ պիտի գայ ճոխացնելու ռուսահայ բառարանը: Աս այսպէս ըլլալով հանդերձ, պէտք է տեսնել իրենց սարսափը, երբ ուէ գրուածքի մէջ մեր հին լեզուէն փոխանցուած բառի մը հանդիպին: Կը զարմանամ, որ այդ գրաբարատեացները հանգիստ սրտով կը շարունակեն գործածել հաց, ջուր, գլուխ-ի պէս բառեր, որոնք նոյնպէս գրաբար են... Մեր հին լեզուէն իրենց այս անմիախորտչումն է պատճառը, որ յաճախ մէկ երեսի մէջ տասն անգամ միենոյն բառը կը գործածեն, չը նայելով որ ազոր գեղեցիկ հոմանիշները ունենանք, և հայ լեզուի ոգիին հակառակ բարդութիւններ ու ածանցումներ կը շինեն:

Մանկավարժութեան մէջ երբ կը պահանջուի, որ երեսուններու համար գրուած գրքերը կարելի եղածին չափ պարզ ու դիւրահասկանալի ըլլան, ոչ ոք հակառակը կրնայ պնդել: Ի՞նչ պիտի ըսէիք սակայն, եթէ գեղեցիկ օր մը բոլոր աշակերտները խօսք մէկ ըրած, պահանջէին որ փոխանակ իրենք իրենց մայրենի լեզուն սորվելու համար նեղութիւն կրելու, ընդհակառակը բոլոր գրքերը այնպիսի լեզուով մը գրուէին, որ անմիջապէս հասկանալի ըլլային իրենց: Ահա ճիշդ այս արտառոց տրամաբանութեան կը հետեին մեզի պարզութիւն քարոզողները, որովհետեւ պէտք է չիտնալ թէ հայերէն չը սորվող ինտելլիգէնտները՝ հակառակ իրենց մտաւորական ահռելի պաշարին՝ հայերէն լեզուին մէջ երեխաներ են պարզապէս: Իսկ ռուսահայ մտաւորական վարիշները՝ փոխանակ այդ չափահաս երեխաներուն իրենց մայրենի լեզուին հանդէպ ցոյց տուած անտարբերութիւնն ու ծուլութիւնը զատապարտելու, ընդհակառակը կը քաջալերեն և այն թեթեւ, ալիքալի գաղափարը կ'արմատացնեն անոնց մէջ, թէ աշխարհիս վրայ ամէն բան յամառ ու յարատեւ աշխատութեամբ ձեռք կը բերուի, միայն հայ լեզուն է, որ կարելի է ճաշէն ետքը բազմոցին վրայ երկըն-

յաճ երբեմն թերթ կարդալով սորվել ու հայ գրող դառնալ։ Ու վերէն բղխած այս թիւը ըմբռնումները, ամէն կարգի անտարբերներու կողմէ նոր օժանդակներ գտնելով, հետզհետէ նախապաշարումի հեղեղ մը կը դառնան ու անանցանելի կընեն լեզուի տարբերութեան խրամը։

Ասով չը կարծուի սակայն, թէ կնւզեմ պաշտպան կանգնիլ Պոլսոյ գրական այն կեղծաւորներուն, որոնք ձիգ կը թափեն իրենց զգացումի ու գաղափարի պարապը բառերու կոյտով լեցունելու։ Թիւրքահայ լեզուին չէ յանցանքը, եթէ այդ լեզուով յաճախ յիմարութիւններ կը գրուին։ Ոչ նուազ յիմարութիւններ գրուած են ու կը գրուին ռուսահայ լեզուով ալ, ինչպէս նաև մարդկային բոլոր լեզուներով։ Միևնոյն լեզուով կարելի է թէ մեծ յիմարութիւններ և թէ մեծ հրաշակերտներ արտադրել։ Ոչ մէկ լուրջ ու անկողմնակալ դատող կրնայ ուրանալ, որ այսօր արևմտեան հայ աշխարհաբարը չափ աւելի կատարելագործուած գործիք մըն է մարդկային նոր զգացումներն ու մտածումները արտայայտելու, քան արեւելեանը։

Աւելի չեմ ուզեր ծանրանալ այս կէտին վրայ։ Յօդուածիս ծրագրէն բոլորովին դուրս է լեզւական հին պայքարը վերստին արծարծելու գիտաւորութիւնը։ Ես միայն փորձեցի պարզել լեզուի դժուարութեան խափանիչ դերը մեր մտաւոր հաղորդակցութեան մէջ և ասոր պատճառները վերլուծել։

* *

Նիւթի ընդարձակութեանը հետ համեմատելով այս համառօտ տեսութեանա եզրակացութիւնը կարծեմ բաւականաչափ պարզ է ընթերցողներուս համար։ Հայ ազգին երկու հատուածներուն միջև մտաւոր փոխանակութիւնը դադրած է։ Ռուսահայերն են այս ամօթալի երևոյթին պատասխանատուն, քանի որ թիւրքահայերը սկիզբէն ի վեր մեծ հետաքրքրութեամբ հետևած են ռուսահայ գրականութեան և եթէ այսօր չեն կրնար այլ ես պէտք եղածին պէս հետևիլ, քաղաքական տարապայման կաշկանդումներու մէջ պէտք է փնտռել ասոր պատճառը։ Հետևաբար այսօր ռուսահայերուն կ'իյնայ չարիքը եթէ ոչ բոլորովին անհետացնելու, գէթ կարելի եղածին չափ չեղորացնելու միջոցներ խորհիլ։

Ասոր համար անհրաժեշտ է որ նախ ռուսահայ հրապարակագիրները, իրենց իսկ ձեռքով քանդեն թիւրքահայոց և թիւրքահայ գրականութեան նկատմամբ ռուսահայ հասարակութեան մէջ արմատացած բոլոր նախապաշարումները։ Երկրորդ՝ ռուսահայ նոր սերունդին քիչ մը աւելի լուրջ ըմբռնում ու վերաբերում թելադրեն հայ լեզուին հանդէպ։ Եւ միևնոյն ատեն ան-

միջապէս գործնական միջոցներու դիմեն իրենց ընթերցողները թիւրքահայ գրականութեան ծանօթացնելու և միշտ հազորդ պահելու համար։ Այս կարգի միջոցներէն ըստ իս էն նպատակայարմարը և էն մատչելին արտատպումն է։ Գրական հատուածներու կարելի եղածին չափ յաճախակի արտատպում թիւրքահայ թերթերէն և հանդէսներէն։ Եթէ սովորութիւն ընեն կանոնաւորապէս աչքէ տնցընել այդ թերթերն ու հանդէսները, արտատպելու բան պիտի չը պակսի իրենց։ Լոկ սիւնակներ լեցնելու համար հրատարակուած անհամութիւններու քով, պիտի գտնեն յաճախ գրական արժէքաւոր կտորներ, որոնք արտատպումով ուստահայ հասարակութեան մէջ տարածուելով, թիւրքահայ լեզուին հասկցողութիւնը պիտի զիւրացնեն տակաւ և հետաքրքրութիւն պիտի զարթեցնեն զէպի թիւրքահայ գրականութիւնը։ Այս առաջարկին գործնականապէս նպաստած ըլլալու համար՝ յօդուածիս հետ «Մուրճ»-ին կը զրկեմ մեր գաւառացի գրողներէն երկու հատուած, որոնք Պոլսոյ Մասիս շաբաթաթերթին մէջ լոյս տեսած են^{*)}։ Կը ցաւիմ, որ ձեռքի տակ չատ քիչ բան ունենալով՝ ընտրութիւնս սահմանափակուած էր։ Սակայն ինչ որ դժուար է անհատներու համար, չատ կը զիւրանայ, երբ հաւաքական ուժերու կողմէ ձեռնարկուի։ Պոլսոյ հայ պարբերականներուն մանաւանդ 15—20 տարուան թիւերուն մէջ կորսուած՝ կրկին տպագրութեան արժանի չատ մը բաներ կան, որոնք նորութիւններ պիտի ըլլան ուստահայ ընթերցողներու համար։ Այս կարգի հին գրուածքները, եթէ թերթերու մէջ արտատպել յարմար չը դատուի, կրնան առանձին հատորներով հրատարակուիլ։ Պէտք չէ մոռնալ, որ այսօր միայն ուստահայերը կրան թէ իրենց և թէ մեզ թիւրքահայերու մատչելի ընել թիւրքահայ գրողներու գործերը, որոնցմէ շատերը անկարելի է կրկին տպագրել թիւրքիոյ մէջ։ Գրական սրչափ անհրաժեշտ պէտքեր կան, որոնք աշխատող ձեռքերու կրտսան են։ Մեր մէջ անհատական ստիւղն ձեռներէցութիւնն իսկ դեռ հրաչքներ կրնայ կատարել այս ուղղութեամբ։ Ասոր կենդանի ապացոյցն է Լէօն, որուն վերջին ստուար աշխատութիւններէն երկուքը Հայկական տպագրութիւնը և Ստեփան Ոսկանի կենսագրութիւնը մեծ զարկ պիտի տան թիւրքահայ կեանքն ու գրականութիւնը ծանօթացնելու գործին։ Ռուսահայ համալսարանականներու ստուար լեզէոնին մէջ քանի մը հետաքրքրուող-

^{*)} Իբրև նմուշ բերուած են Դեղամի «Թղթաբացը» և Թլատնցու «Վերջին տեղը», որոնք տպուած են «Մասիս» 1902 թ. № 14-ում և 1900 թ. № 29-ում։

ներ եթէ գտնուին և քովքովի գալով այս յօդուածիս վրայ քիչ մը գլուխ յօգնեցնեն, վստահ եմ որ շատ բան պիտի կրնան ընել: Սակայն երևակայութեանս թռիչքովը արդէն ոլիմպական ժպիտ մը կը նշմարեմ անոնց շրթունքներուն վրայ—«պալլիատիֆներ են գրանք»:

Բայց վերջապէս վատութիւն է արտաքին պայմանները մատնանիչ ընել ու անգործ նստիլ: Եթէ մեր ուժէն վեր է փոխել այդ պայմանները, գէթ ջանանք անոնց ազդեցութիւնը կարելի եղածին չափ տկարացնել: Ակնարկ մը մեր պատմութեան վրայ ու պիտի տեսնէք որ այսօրուան մեր ամբողջ ունեցածը ձեռք է բերուած հակառակ այդ աննպաստ պայմաններուն, որոնք գրեթէ միշտ անպակաս են եղած մեր գլխէն...

ԱՌԱՆՁԱՐ

11/24 Դեկտեմբեր 1902

Միւնիխ